

usûl

İSLAM ARAŞTIRMALARI
Islamic Researches / بحوث إسلامية

11

OCAK - HAZİRAN 2009
January - June 2009

Batıda Mezhepler Tarihi Metodolojisi Çalışmaları: Keith Lewinstein Örneği*

İbrahim Hakkı İNAL**

Abstract

In their studies of Islamic heresiography, Orientalists generally have dealt with the issues of the emergence and development of the Islamic sects and their relations with political authority. On the other hand, they also examined the methodological issues related to the Islamic heresiography. R. Strothmann, D. Sourdel, H. Laoust, W. M. Watt ve W. Madelung and the others analyzed various issues of the Islamic heresiography. They also studied certain works put forward by the muslim heresiographers. Nevertheless, the scholar who, by examining the accounts about Khawarij, has structurally analyzed the Islamic heresiography as a *genre* and the heresiographical literature is Keith Lewinstein. In his study, along with the analysis of the standart Ash'ari heresiography literature, he tried to establish the existence of a seperate Eastern Hanafite-Maturidite heresiography literature. In this article, we will deal with his study.

Key Words: Islamic Heresiography, al-Ash'ari, al-Baghdadi, al-Şahrastani, al-Nasafi.

Anahtar Kelimeler: İslam Mezhepler Tarihçiliği, el-Eş'ari, el-Bağdadî, eş-Şehristanî, Neseî.

İktibas / Citation: İbrahim Hakkı İnal, "Batıda Mezhepler Tarihi Metodolojisi Çalışmaları: Keith Lewinstein Örneği", *Usûl*, 11 (2009/1), 55 - 70.

İslam Mezhepleri Tarihi ile ilgili olarak Batıda yapılan akademik çalışmaların genellikle ilk dönem ve son dönem İslam dünyasında zuhur eden mezhepler, bu mezheplerin savunduğu fikirler ve söz konusu mezhep mensuplarınca ortaya konulan eserlerin tercüme ve tahlili ile ilgili olduğu görülür. İlk dönem İslam Mezhepleri ile ilgili olarak, çok sayıda temel eser tahkik edilmiş ve bunların bir kısmı da Batı dillerine tercüme edilmiştir. Bunlara ilaveten, İslam Mezhepler Tarihi metodolojisi alanında da kayda değer çalışmalar ortaya konulmuştur. Bununla birlikte, metodoloji konusunda yapılan çalışmalar bazen bir eserin muhteva analizi ile sınırlı olmuş, bazen de mezhepler tarihi literatürünün genelinde müşahade edilen karakteristik özellikler ana hatlarıyla ele alınmıştır ki bunlar 72 fırka hadisi, mezheplerin isimlendirilmesi, mezhepler tarihi müelliflerinin objektifliği meselesi gibi hususlardır. Ayrıca bu konuda yapılan çalışmalar ya bir makale konusu edilmiş ya da tahkik edilen kitaplara yazılan takdim yazısı

* Bu çalışmanın ilk versiyonu *Harran Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*'nde (2005) yayınlanmıştır.

** Yrd. Doç. Dr., Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

düzeyinde kalmıştır. Bu çalışmaların başlıcaları şunlardır: I. Goldziher “Le denombrement de la sectes Mohametanés”, (Müslüman mezheplerin tasnifi)¹; D. Sourdel, “La Classification des sectes Islamique dans le *Kitab al-milal* d'al-Shahrastani” (Şehrastani'nin *el-Milel*'inde Mezheplerin Tasnifi)²; R. Strothmann, “On the history of Islamic Heresiography”, (İslam Mezhepler Tarihçiliğinin Tarihine Dair)³; H. Laoust “L'Heresiographie musulmane sous les Abbasides”, (Abbassiler Döneminde Müslüman Mezhepler Tarihçiliği)⁴; “La classification des sectes dans le *Farq* d'al-Baghdadi” (Bağdadi'nin *el-Farq*'ında Mezheplerin Tasnifi); W. Madelung, “Bermerkungen zur Imamitischen Firaq-literatur”⁵; W. M. Watt, “The significance of the Sectes in Islamic Theology”, (İslam Kelamında Mezheplerin Önemi).⁶

Bu çalışmada ele alacağımız Keith Lewinstein'in *Studies in Islamic heresiography: The khavarij in two firaq tarditions* isimli tez çalışması⁷ ise mezhepler tarihi metodolojisi konusunda ortaya konulmuş olan ve meselenin yalnızca bir yönünü ele almış olan yukarıda bahsettiğimiz çalışmalardan farklı olarak, konuyu bir bütün olarak ele alan ilk ve tek akademik çalışmadır.

Lewinstein, tezin başında, bahsettiğimiz bu hususa değinerek Mezhepler Tarihinin ne tür bir kavramsal çerçeveye oturduğu ve mezhepler tarihçilerinin nasıl bir analitik çerçeveden hareket ettiği hususunun Batılı araştırmacılar tarafından ihmal edildiğini belirtmekte ve bunun makale seviyesinde de olsa yegâne istisnasının W. Madelung'un, “Bermerkungen zur Imamitischen Firaq-

¹ I. Goldziher “Le denombrement de la sectes Mohametanés”, (Müslüman mezheplerin tasnifi) *Revue de l'histoire des religions*, 26 (1892).

² D. Sourdel, “La Classification des sectes Islamique dans le *Kitab al-milal* d'al-Shahrastani” (Şehrastani'nin *el-Milel*'inde Mezheplerin Tasnifi) *Studia Islamica* 3 (1970).

³ R. Strothmann, “On the history of Islamic Heresiography”, (İslam Mezhepler Tarihçiliğinin Tarihine Dair) *Islamic Culture* 12 (1938), s. 5-16.

⁴ H. Laoust “L'Heresiographie musulmane sous les Abbasides”, (Abbassiler Döneminde Müslüman Mezhepler Tarihçiliği) *Cahiers de civilization medievalé*, 10 (1967); “La classification des sectes dans le *Farq* d'al-Baghdadi” (Bağdadi'nin *el-Farq*'ında Mezheplerin Tasnifi).

⁵ W. Madelung, “Bermerkungen zur Imamitischen Firaq-literatur”⁵, *Der Islam* 42 (1967).

⁶ W. M. Watt, “The significance of the Sectes in Islamic Theology”, *Actas do IV Congresso de Estudos Arabes e Islamicos 1968*, Leiden 1971. Lewinstein Watt'ın mezhepler tarihi eserlerinde mevcut malzemenin tasnifinde daha sonraki kelami gelişmelerin etkisi konusunda söylediklerinin ve van ess'in mezhepler tarihi literatürü ile ilgili çalışmalarının önemine işaret etmektedir. *Studies*, s. 2

⁷ Keith Lewinstein, “*Studies in islamic heresiography: The khavarij in two firaq tarditions*” PrincetonUniversity 1989. Yayınlanmamış doktora tezi. *Heresy and Dissent in Early Islam* Cambridge _2003. yazarın ,makale yazım aşamasında temin edemediğimiz bu çalışmanın araştırma konumuz olan tezin yayınlanmış hali olmadığını Lewinstein ile yaptığımız yazışmada teyid ettirmiş bulunmaktayız.

literatur”,⁸ isimli Şii Mezhepler Tarihi literatürün yapısal tahlilini yaptığı çalışması olduğunu zikretmektedir.

Lewinstein tezinde temel olarak, İslam Mezhepler Tarihinde belirli algılayış ve geleneklerin nasıl ortaya çıktığını ve bu geleneğe mensup müelliflerce ortaya konulan eserlerin ne tür bir “analitik çerçeveye oturduğunu” ve son olarak da bir mezhepler tarihi geleneği içinde eserler arası etkileşim ve bağımlılığın (source dependency) nasıl bir seyir takip ettiğini incelediğini ve bu sayede mezhepler tarihi geleneğinin nasıl teşekkül ettiğini anlamaya çalıştığını ifade etmektedir. Tezin başlığında “İki Farklı Mezhepler Tarihi geleneğinde Haricîler” kaydının yer alması, haklı olarak tezin Haricîlikle ilgili bir çalışma olduğu intibasını vermektedir. Müellif bu konuya açıklık getirmekte ve Haricîlik’in tesadüfen seçilmiş bir mezhep olduğunu belirterek, bu mezhebin iki farklı mezhepler tarihçiliği geleneğine mensup müelliflerin eserlerinde nasıl ele alındığını ortaya koymak suretiyle, söz konusu eserlerin ve dolayısıyla mezhepler tarihi literatürünün ne tür bir kavramsal ve analitik çerçeveden hareketle kaleme alındığını ortaya koymaya çalışacağını ifade etmektedir. Lewinstein’in Haricîlik’in tarihçesi ile ya da bu mezhebin hangi sosyo-politik şartlarda ortaya çıktığı konusunda çok fazla ilgilenmediği görülür. Haricîlik örneğinden hareketle ve mezhepler tarihi literatüründe bu mezheple ilgili blok halinde yer alan zengin malzemeyi parçalara ayırmak ve bu malzemelerin farklı eserlerde ne şekilde aktarıldığının izini sürmek suretiyle Lewinstein, bir geleneğe mensup eserler arası etkileşimi anlamaya ve o geleneğin ne gibi temel prensiplerden hareket edilerek teşekkül ettiğini ortaya koymaya çalışmaktadır. Kendisi, mezheplerle ilgili detay bilgilerin farklı eserlerde aktarılırken nasıl bir değişime tabi tutulduğunu, ya da bu malumatın farklı eserlerde nasıl farklı şekillerde tasnif edildiğini tespit etmenin güçlüğüne dikkat çekmektedir. Yazarın bu meyanda yapılması gerektiğini düşündüğü bir başka şey ise, bu detayların ve dakik mezhep tasniflerinin arka planında yer alan ve bütün bir geleneğin, üzerine inşa edildiği daha geniş ölçekli analitik çerçevenin ortaya konulması gerektiğidir.⁹

Mezhepler tarihi metodolojisi konusuna değinen her araştırmacı gibi Lewinstein da, tezin giriş bölümünde 73 fırka hadisine değinmektedir. Her ne kadar el-Eş’arî bu hadisten eserinde hiç bahsetmemiş ve hatta bazı müellifler hadisin sıhhati konusunda olumsuz fikir beyan etmiş olsa da, Lewinstein’a göre, mezhepler tarihi literatürü söz konusu olduğunda, üzerinde durulması gereken husus bu hadisin sıhhati konusu değil, mezheplerin tasnifinde oynadığı belirleyici roldür. Bu noktada Lewinstein, Watt’ın bu konuyla ilgili olarak çalışmaları

⁸ Bkz. W. Madelung’un, “Bermenkungen zur Imamitischen Firaq-literatur”, *Der Islam* 42 (1967).

⁹ Lewinstein, s. 7.

rında ısrarla vurguladığı bir hususta ona iştirak etmekte ve bu hadisin bu kadar belirleyici olmasının ardında, Müslümanların dinî tarihlerine şematik bir bakış açısıyla yaklaşımlarının yattığını söylemektedir. Buradan hareketle Lewinstein'in dikkat çektiği bir başka husus ise Müslüman müelliflere göre Sünnîlik'in, farklı görüşlerin senteziyle zaman içinde oluşmuş bir akım olmayıp sapık fırkalardan ayrı ve onlara karşıt olarak İslamiyet'in daha başlangıcında oluşmuş olduğudur.¹⁰ Lewinstein da, mezhepler tarihçilerinin hadiste belirtilen sayıyı tutturabilmek için farklı yollara başvurdıklarından bahsetmekte ancak bu konuya değinen araştırmacılardan farklı olarak başka bir noktaya dikkat çekerek mezhepler tarihçilerinin bu gayretlerinin sırf bu hadisteki sayıyı tutturma gayretine irca edilemeyeceğini, aslında bunun daha geniş ölçekli bir sebepten, yani fırak literatürünün dinamik yapısından kaynaklandığını ifade etmektedir. Ona göre, bu hadiste her ne kadar ortodoksi ve heteredoksi arasında çok katı bir ayırım yapılıyor olsa da, son tahlilde bütün bu 72 fırkanın aidiyetinin hala İslam toplumu olduğu şeklinde dolaylı bir mesaj da verilmiş olmaktadır. Müslüman Mezhepler tarihçilerinin mezhepleri yapay bir şekilde alt gruplara ayrılmasının söz konusu grupları anlamayı zorlaştırdığı hususu yazarın değindiği bir başka konudur.

Lewinstein'e göre, Haricîlik örneğinde olduğu gibi, ilk dönem mezheplerle ilgili bize aktarılan malzeme, tek bir kaynaktan gelmemekte aksine iki bağımsız mezhepler tarihi geleneği tarafından aktarılmaktadır ki bunlar onun standart mezhepler diye isimlendirdiği Eş'arî-Mu'tezilî ve Hanefî-Maturidî geleneklerdir.

Eş'arî-Mu'tezilî geleneği tavsif ederken *standart* kelimesini kullanmasının, bu geleneğe mensup eserlere normatif bir değer atfetmesinden kaynaklanmadığını ifade eden Lewinstein, bu isimlendirmenin bu ekole mensup el-Eş'arî, Bağdadî ve Şehristanî gibi müelliflerin eserlerinin günümüzde çokça kullanılıyor olmasından ve mezheplerle ilgili algıyı belirlemede etkili olmasından kaynaklandığını belirtmektedir. Lewinstein'a göre, Standart Mezhepler Tarihi Geleneği adını verdiği ekole mensup eserler Mu'tezilîler ve Eş'arîlerce kaleme alınmıştır.

Ona göre, hicri ikinci yüzyılın sonunda ve hicri üçüncü yüzyılda Irak'ta mezhepler hakkında tedavülde olan malumatı ya da malzemeyi kullanan Mu'tezilî müellifler, ciddi bir Mezhepler Tarihi literatürü ortaya koymuşlardır. Eş'arîler, ancak bu merhaleden sonra ve bu Mu'tezilî birikimden faydalanmak suretiyle bir Eş'arî mezhepler tarihi literatürü meydana getirmişlerdir.¹¹

Lewinstein'a göre el-Eş'arî'nin *Makalât*'ı, daha sonraki Eş'arî müelliflere kaynaklık etmesinin yanında *Makalât* öncesi döneme ışık tutan en iyi bir pence-

¹⁰ Lewinstein, s. 4.

¹¹ Lewinstein, s. 8.

re olup el-Eş'arî, bu eserde olabildiğince objektif davranmaya çalışmış, mezhepleri kendi bakış açısıyla tasnif etmeye çalışmaktan ziyade mümkün olduğunca fazla materyali eserine alma gayreti içinde olmuştur. Fazla şematik olmayan bu yapısı dolayısıyladır ki *Makalât*'taki malzemenin kökenlerinin izini sürmek daha kolay olmaktadır. Konuyla ilgilenen diğer araştırmacılar gibi Lewinstein da, el-Eş'arî'nin *Makalât*'ı Mu'tezilî iken mi yoksa Mu'tezilî görüşü terk ettikten sonra mı yazdığı konusuna değinmektedir. Bu konuda farklı oryantalistlerin görüşlerini özetleyen Lewinstein'a göre George Makdisi'nin, sırf *Makalât*'ın ilk cildinin sonlarında¹² el-Eş'arî'nin 'bundan böyle Ehlü's-sünne ve'l-hadis görüşlerini benimsediğini' açıklamasından hareketle O'nun *Makalât*'ın birinci cildini Mu'tezilî iken yazdığını söylemesi kabul edilebilir bir görüş değildir. Laoust, ilginç bir şekilde, *Makalât*'taki bu pasajın farkında olmayarak, el-Eş'arî'nin Ehli- Hadis'e karşı tutumundan hareketle, *Makalât*'ın birinci kısmının el-Eş'arî Mu'tezilî iken yazıldığını belirtmektedir. Buna benzer görüşler serdeden diğer oryantalistlerin görüşlerini özetledikten sonra Lewinstein, M. Allard'la paralel bir şekilde, *Makalât*'ın ilk cildinin el-Eş'arî Mu'tezilî iken yazıldığını; ilk cildin sonlarında yer alan yukarıda bahsettiğimiz ifadenin esere muhtemelen daha sonra, ya el-Eş'arî'nin kendisi ya da daha sonraki müstensihler tarafından derc edildiğini öne sürmektedir.¹³ Lewinstein, birinci ciltte yer alan materyalin ağırlıklı olarak iki Mu'tezilî'den, Ebu Ya'la ez-Zürkan (v. 298) ve Ebu 'l-Kasım el-Belhi'den (v. 319), alındığını vurgular. Zürkan'ın eseri bize ulaşmazken, Belhi'nin *Makalâtü'l-İslamiyyin* adlı eserinin Mu'tezile ile ilgili bölümü 1952 yılında Fuad Seyyid tarafından neşredilmiştir. Ayrıca Belhi'nin *Makalât*'ının Haricilik ile ilgili bölümü Zeydi müellif Neşvan el-Himyeri (v. 573) tarafından *Huru'l-Iyn* isimli eserinde özet olarak verilmiştir. Lewinstein, Belhi'nin *Makalât*'ıyla mukayese edildiğinde, el-Eş'arî'nin *Makalât*'ının söz konusu eserle isim benzerliği taşıması bir yana, tasnif, şematik yapı ve üslup açısından da ciddi benzerlikler taşıdığını ve bu durumun sadece Haricilik'le ilgili bölümle sınırlı olmadığını, eserin tamamında da bu etkiyi görmenin mümkün olduğunu ifade etmekte ve iki eser arasındaki paralelliklere misaller vermektedir.¹⁴ Bu ciddi etkiye rağmen, Mu'tezilî literatür el-Eş'arî ve takipçilerinin esas aldığı yegane kaynak olmamış ve Eş'arî mezhepler tarihçileri başka kaynaklardan da yararlanmışlardır. Buna örnek olarak Lewinstein, hicri ikinci ve üçüncü yüz yılda farklı eğilimlerle ilgili malzemeyi bir araya getiren Şafiî müellif el-Karabisi'nin *Makalâtü'l-Havaric* isimli eserini göstermektedir. Mu'tezilî literatür dışında el-

¹² Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, *Makalât*, tahk. H. Ritter s. 297. Makdisi'nin bu konuyla ilgili görüşü hakkında bkz. makdisi, "Ash'ari and Ash'arites in Islamic Religious History", *SI*, (1962), s. 17.

¹³ Lewinstein, s. 13.

¹⁴ Lewinstein, s. 12

Eş'arî'nin eserinde faydalandığı eserlerden birisi Haricî müellif Yeman b. Rebab'ın kitabı, diğeri ise el-Makdisî'nin *el-Bed' ve't-tarih*'idir. el-Makdisî bu eserin mezheplere ayırdığı bölümünde, Eş'arî ve Belhî'de olmayan bilgilere yer vermektedir. Lewinstein, bu örneklerle rağmen, Standart geleneğin belirleyici kaynaklarının Mu'tezilî eserler olduğunu, *Makalât*'ı kaleme aldığı dönemde el-Eş'arî'nin eğilimi her ne olursa olsun, elde mevcut malzeme göz önünde bulundurulduğunda, kendisinin Mu'tezilî malzemeyi kullanmaktan başka şansının olmadığını söylemektedir. Yazar, Eş'arî'nin, *Makalât*'ın birinci cildini yazdığı dönemde mevcut, çoğu bize ulaşmamış olan Mu'tezilî eserlerle ilgili olarak tabakat eserlerinde ve mezhepler tarihi eserlerinde zikredilen isim listesinin bile bu külliyyatın ne kadar çok sayıda eseri bünyesinde barındırdığını tek başına göstermeye yeteceğine işaret etmektedir. Lewinstein, bu noktadan hareketle, el-Eş'arî'nin Mu'tezilî literatür dışında faydalanacağı başka da bir mezhepler tarihi malzemesi olmadığı kanaatindedir. Bu eserlerin ilki Van Ess'in Naşi el-Ekber'e (v. 293) ait olduğunu öne sürdüğü *Usulü'n-nihal*'idir ki Madelung bu eserin daha önce yaşamış olan Cafer b. Harb'e ait olduğunu ortaya koymuştur.¹⁵ *Makalât*'ta kullanılan malzemeden hareketle Lewinstein el-Eş'arî'nin bir açıdan bakıldığında Hanbelî kelimci, diğer açıdan ise Mu'tezilî mezhepler tarihçisi olduğunun söylenebileceği kanaatindedir.

Lewinstein'in el-Eş'arî'nin takipçisi olan mezhepler tarihçileri hakkında da ciddi tespitleri mevcuttur. Kronolojik sırayı takip ederek el-Bağdadî (v. 429) ile başlayan yazara göre, eğer el-Eş'arî'nin fikir olarak Hanbelî bir çizgi benimsediğini ve *Makalât*'ı ise Mu'tezilî kimliğiyle yazmış olduğunu farz edecek olursak, aslında ilk gerçek Eş'arî mezhepler tarihçisi el-Bağdadî'dir. O önce *Kitabü'l-milel ve'n-nihal*'i ardından da *el-Fark*'ı yazmıştır. *el-Fark*'la mukayese edildiğinde *Kitabü'l-milel ve'n-nihal*'i, Belhî ve el-Eş'arî tarafından aktarılan Mu'tezilî malzemenin "mekanik aktarımından ibaret" olarak gören yazara göre, el-Bağdadî *el-Fark*'ta, kendisini tedavülde olan malzemeyle çok fazla sınırlandırmayıp daha özgür davranmaktadır. El-Eş'arî'ye bağlılığını ve onun eserinden istifade ettiğini açıkça ifade etse de, Bağdadî, *el-Fark*'ta diğer Eş'arî eserlerde görülmeyen bir tarzda başka kaynaklardan da istifade etmekte; mesela, İbn Kerram'ın *Azabü'l-kabr*'inden uzunca iktibaslar yapmaktadır. Bağdadî'nin diğer mezhep mensuplarıyla girdiği polemiklerle ilgili verdiği malumatın *el-Fark*'a diğer Eş'arî mezhepler tarihi eserlerinde görülmeyen bir canlılık kattığını söyleyen Lewinstein'a göre, bu polemikçi üslup onun mizacından kaynaklanmış olabileceği gibi, kendisinin yeni yeni teşekkül etmekte olan Eş'arîlik'e mevzi kazandırmak düşüncesinden de neşet etmiş olabilir. Bu nedenledir ki Bağdadî, Sünnî mezhepler

¹⁵ Lewinstein, s. 14.

tarihçisi kimliğinden önce bir Eş'arî kelamcısıdır. Ayrıca O, mezhepleri tarihsel gelişimleri ve fikirleri bakımından değil, Eş'arîlik'e uzaklıkları ya da yakınlıkları noktasından tasnife tabi tutmuştur. Belhi ve El-Eş'arî tarafından aktarılan malzeme eserde açıkça görülmekteyse de, *el-Fark*'ta materyalin genel tasnifi yeni ve kendine özgüdür.¹⁶

Lewinstein Bağdadî'den sonra en önemli Eş'arî mezhepler tarihçisi olarak Şehristanî'yi görür ve Batı'da İslam kelamı çalışmalarının başlamasında *el-Milel*'in yayınlanması ve Batı dillerine tercüme edilmesinin ciddi bir katkısı olduğuna işaret eder. Şehristanî kitabının başında objektif bir mezhepler tarihçiliğinin esaslarını ortaya koymaya çalışmakta ve buna uymaya gayret etmektedir. Lewinstein, Şehristanî'nin *el-Milel*'le mezhepler tarihçiliğini son merhalesine ulaştırdığı intibainı vermeye çalıştığını söylemektedir. Bütün gayretine rağmen Şehristanî de - Bağdadî kadar açıktan Eş'arî bir ajandaya sahip olmasa bile - Eş'arîliği, Mu'tezile ile Haşeviyye arasında mutedil bir yere konumlandırmaya çalışan bir Eş'arî müelliftir. Eş'arî-Mu'tezilî malzemeye dayanan Şehristanî'nin yaptığı şey bu malzemeye yeni bir şekil vermekten ve yeniden tasnif etmeye çalışmaktan ibarettir. Bu açıdan bakıldığında, 'Bağdadî'nin *el-Fark*'ındaki canlı üsluptan da yoksun olan *el-Milel*, *Makalât*'taki materyalin daha rafine hale getirilmesinden ibaret bir eser intibai verebilir' diyen Lewinstein'e göre, detaylı incelendiğinde *el-Milel*'in aslında hiç de böyle bir eser olmayıp, aksine Eş'arî-Belhi malzeme havuzunun dışında, İbadi ve Hanefî-Maturidî kaynaklardan da beslenmiş bir kaynaktır.¹⁷

el-Eş'arî ile birlikte Bağdadî ve Şehristanî'yi daha sonraki dönem Eş'arî mezhepler tarihçiliğinin sınırlarını oluşturan kişiler olarak gören yazarımıza göre, Mu'tezilî malzemenin el-Eş'arî tarafından tasnif edilmiş halini aynen aktaran diğer Eş'arî müelliflerden üçü şunlardır: el-İsferayînî (v. 471), et-*Tebîr fi'd-dîn*18; el-İcî (v. 775), *Kitabü'l-mevakif*; el-Makrizî, *el-Hıtat*. Yazar, Eş'arî olmadığı halde eserlerinde bu malzemeyi kullanan diğer mezheplere mensup müelliflerden de bahsetmektedir. Bunlardan el-Murtaza b. Ed-Dâî er-Razî, *Tabsiratü'l-avamm fi ma'rifeti'l-Makalâti'l-enâm* isimli eserinde her ne kadar mezhepleri Şii perspektiften tasnif etmişse de, kullandığı malzeme Eş'arî-Mutezilî malzemedir. Bu bağlamda zikredilmesi gereken bir diğer müellif Ebu'l-Kasım el-Kirmanî'dir ki 73 fırka hadisiyle ilgili kısa risalesinde, Hanbelî olduğu izlenimini vermekte fakat yine de Eş'arî-Mu'tezilî gelenekten gelen malzemeye dayanmaktadır.

¹⁶ Lewinstein, *Heresiography*, s. 17.

¹⁷ Lewinstein, *Heresiography* s. 21.

¹⁸ Ebû'l-Muzaffer, el-İsferâîni, et-*Tabsîr fi'd-dîn ve Temyîzu'l-fırakâ'n-nâciyeti 'ani'l-fırakâ'l-hâlikin*, nşr. M. Zahid el-Kevserî, Kahire 1940; Adud'd-din, el-İcî, *el-Mevakif*, Kahire, trs.; Ahmed b. Ali el-Makrizî, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibar fi zikri'l-hıtat ve'l'asar*, Kahire 1308.

Dolayısıyla “mezhepsel farklılıklarına rağmen bu müelliflerin eserleri, Standart Mezhepler tarihi geleneği ya da bir diğer ifadeyle Eş’arî-Mu’tezilî gelenek içinde kabul edilmelidir” diyen Lewinstein, bu bağlamda zikredilmesi gereken en önemli kişilerden biri olarak el-Malatî’yi gösterir. Malatî’nin kullandığı malzemeye bakıldığında, hicri ikinci ve üçüncü asırda Irak’ta dolaşan malzemeye az çok bir şeyler borçlu olduğu kesin olmakla beraber, onun *Tenbih*’in sonlarında Huşeyş’ten aktardığı bölüm ve eserin diğer bölümlerinde kendisinin ortaya koyduğu bilgiler, el-Eş’arî ve takipçilerinin eserlerindeki bilgilerle paralellik arz etmemektedir. Diğer taraftan ise, Malatî’nin kendi aktardığı bilgilerin Standart geleneğe en uzak bilgiler olduğu görülmektedir. Eğer bu malumat Suriye çevresinde tedavülde olan malumat ise, o takdirde Malatî, bu bölgenin yegane temsilcisi olmalıdır diyen Lewinstein, buna rağmen Malatî’nin eserindeki bu farklı tablonun bağımsız bir mezhepler tarihi geleneğinden bahsetmemize imkan tanıyacak boyutta olup olmadığı noktasında temkinli davranmaktadır. Yazarımız, Malatî’nin muhtemel kaynakları üzerinde de durmaktadır.¹⁹

Lewinstein’in Standart gelenekle irtibatını problemli gördüğü bir diğer eser ise, İbn Hazm’ın (v. 456) *el-Fasl*’ıdır. *el-Fasl*’ın klasik mezhepler tarihi formatına uymadığını düşünen müellifimiz, İbn Hazm’ın sözde sapık fırkaları anlatmaktan ziyade, polemikçi bir üslupla, Zahiri görüşü savunma gayreti içinde olduğunu ifade etmektedir. Lewinstein, tezin değişik yerlerinde İbn Hazm ve Malatî gibi müelliflerin eserlerindeki malumatın, standart gelenekten bağımsız ayrı bir gelenek oluşturup oluşturmadığı sorusunun tartışmaya açık olduğunu; ancak bizzat bu malzemenin mevcudiyetinin bile Standart Eş’arî-Mu’tezilî geleneğin mezheplerle ilgili tasnif ve algılamaları tamamen domine edemediğinin bir göstergesi olduğunu ifade etmektedir. Lewinstein, daha sonraları İbn Hazm’ın *el-Fasl*’da sunduğu malzemeyi eserinde kullanan müelliflere örnek olarak Ebu’l-Fadl Abbas b. Mansur es-Sekseki’nin (v. 683) *Kitabu’l-Burhan fi-Marifeti Aqaidi Ehli’l-Edyan* isimli el yazma eserini zikretmektedir.²⁰

Eş’arî-Mu’tezilî geleneğe mensup eserler ve onlarla ilgili teorik tartışmalardan sonra yazar, tezinde kullandığı Haricîler tarafından yazılmış eserlerden de kısaca bahsetmektedir. Bu bağlamda zikrettiği eserlerden birisi, Ebu Saîd b. Saîd el-Kalhatî’nin *Kitâbü’l-keşf ve’l-beyân*’ıdır. Bu eserin British Museum’da (Or.

¹⁹ Lewinstein, *Heresiography*, s. 24-5.

²⁰ Lewinstein, *Heresiography*, s. 25-27. İbn Hazm ve eseriyle ilgili detaylı bilgi için bkz. I. Friedlander, “The heterodoxies of the Shi’ites According to Ibn Hazm”, *Journal of the American Oriental Society*, 18 (1907). Sekseki, *Kitabu’l-burhan*, Nuri Osmaniye Kütüphanesi, 4919. Lewinstein, bu eserin İbn Hazm’daki malzemeyle Belhî-Eş’arî geleneğinden gelen malzemeyi mezcettiğini ifade eder. s. 28. İbn Hazm’ın *el-fasl*’ından istifadeyle yazılmış olan ikinci eser ise Abdullah b. Esad el-Ya’fi’nin (v. 768) *Merhemü’l-ilel el-mu’dile* isimli eseridir. Thk. Denison Ross, Kalkuta 1910.

2606) bulunan el yazma nüshasını kullanan ve söz konusu eserin İslam mezhepleriyle ilgili kısmının, *el-Fırak el-İslamiyye min hileli'l-keşf ve'l-beyan* adıyla yayınlandığını hatırlatan Lewinstein, Kalhatî'nin, bu eserde ilk dönem kaynaklara dayandığı konusunda ittifak olduğunu; ancak bu eserlerin hangi döneme ait olduğu konusunda ihtilaf edildiğini ve 11. yüzyıl İbadi kaynağı *Kâmusu'l-şerîa*'da Kalhatî'den "ilk dönemin büyük imamlarından biri olarak bahsedildiğini" kaydetmektedir. Kalhatî ve eseri konusunda Batılı araştırmacıların farklı görüşlerinden bahseden yazarımız, Rieu'nün, Kalhatî'nin eserinde büyük ölçüde Şehristânî'yi kaynak olarak kullandığı görüşünü kabul edilemez bulmakta ve Şehristânî'nin Kalhatî'nin *el-Keşf*inden istifade ettiğini söylemenin daha doğru olacağını öne sürmektedir.²¹ *el-Keşf*'in iki bölümden oluştuğunu; ilk bölümde, ilk dönem İslam tarihinden, ikinci bölümde ise İslam akidesi ve İslam dışı dinlerin akidelerinden bahsedildiğini ifade eden Lewinstein, mezheplerle ilgili malzemenin tasnifinde diğer eserlerde aşına olduğumuz bir yola başvurulduğunu ve 73 fırka hadisinin esas alındığını; müellifin eserde polemiğe bir üslup takındığını söyler. Eserde, fırka-i naciye tahmin edileceği gibi Ehl-i Sünnet değil, ilk dönem Haricîler'inden Abdullah b. Vehb el-Rasibi'nin yolundan giden Vehbiyye mezhebidir.

Lewinstein, Kalhatî'nin mezhepleri tasnif ve sunumunun, Eş'arî-Mu'tezilî mezhepler tarihi eserleriyle İbadi mezhepler tarihi eserleri arasında ne tür bir ilişki olduğu sorusunu gündeme getirdiğinden bahsetmektedir. İki gelenek arasında paralellikler olması, mesela Eş'arî'nin *Makalât*'ıyla Kalhatî'nin eserinde Haricîlikle ilgili malzeme konusunda benzerlikler bulunması, Kalhatî ya da ona kaynaklık eden eserlerin Eş'arî'den istifade etmiş olduğunu gösterdiği gibi; İbadi çevrelere özgü orijinal malumatın mezhepler tarihçileri tarafından kullanılmış olduğuna da işaret etmektedir. Diğer taraftan bu durum, söz konusu malzeme ya da malumatın *Makalât*'ta yer almadan önce, muhtemelen Haricî çevrelerde dolaşmakta olduğunu gösterir. Lewinstein'a göre, Kalhatî'nin eserine Sünnî malzeme karışmış olsa bile, neticede *el-Keşf*'teki malumat orijinal olup, İbadi çevrelerin görüşünü yansıtır.²²

Lewinstein, çalışmasının başında standart geleneğin oluşumu ve bu süreçte ortaya konulan diğer mezhepler tarihi eserleriyle ilişkisini inceledikten sonra, birinci ana bölümün dört alt bölümünde sırasıyla Standart Mezhepler Tarihçiliğinin Çerçevesi, Standart Mezhepler Tarihi Geleneğinde Ezrakiyye, Standart Mezhepler Tarihi Geleneğinde Necdiyye ve Sufriyye Problemi başlıkları altında Haricîlik'in nasıl ele alındığı konusu detaylı bir şekilde incelemektedir. Lewins-

²¹ Lewinstein, *Heresiography*, s. 28-9.

²² Lewinstein, *Heresiography*, s. 30-1.

tein, Cafer b. Harb'in *Kitabü usulî'n-nihal*'inden başlayarak Haricî alt grupların (*esnaf*) nasıl bir tasnife tabi tutulduğunu incelemekte, bu tasnifin Sünnîlerin ilk ortaya çıktıkları dönemde Haricîliği nasıl algıladıklarını yansıttığına işaret etmekte ve Haricîlik'in 4 ya da 5 ana gruba ayrılmasının ikinci yüz yılın yarılmasına kadar geriye gittiğini söylemektedir.²³ Takip eden alt bölümlerde yazar, Haricîlik'in tasnifi meselesinin nasıl bir seyir takip ettiğini son derece detaylı bir şekilde incelemektedir. Bu bölümlerde yazar, bir alt grubun bir tasnifte yer alırken diğerinde neden yer almadığını ya da bir Haricî alt gruba, bir Standart geleneğe mensup eserde belirli bir görüş atfedilirken, aynı geleneğe mensup bir başka eserde neden farklı bir görüş atfedildiği gibi konular üzerinde durmaktadır. Bu noktalardan hareketle, Eş'arî mezhepler tarihçilerinin bu farklı bilgi ya da tasnifleri mensup oldukları gelenek dışından hangi kanallardan almış olabilecekleri sorusu da Lewinstein'in birinci bölüm boyunca cevap aradığı sorular arasındadır. Yazarın Eş'arî-Mu'tezilî mezhepler tarihi müellifler ile ilgili olarak aktardığı –aslında bütün mezhepler tarihi müelliflerinde ortak olan – bir özellik de şudur: Bu müelliflerin ele aldığı mezheplere şematik yaklaşma kaygısı, ele alınan mezheplerin tarihsel gelişimini aktarma kaygısının önüne geçmiş durumdadır.²⁴

Standart geleneği birinci bölümde ele aldıktan sonra, Lewinstein çalışmasının ikinci bölümünde Doğu Geleneği ismini de verdiği Hanefî-Maturidî Mezhepler Tarihi Geleneğini incelemektedir. Lewinstein'a göre, anti-Mu'tezilî olan ve Eş'arîliği de benimsemeyen bir ekolün, en azından başlangıç aşamasında Irak'tan uzak bir İslam coğrafyasında ortaya çıkması ve kendine has bir Mezhepler Tarihi geleneği geliştirmiş olması muhtemel bir durumdur. Nitekim öyle de oldu ve Hanefî-Maturidî mezhepler tarihi geleneği diye isimlendirilebilecek bir gelenek ortaya çıktı. Yazar, bu ikinci bölümde yapmak istediği iki şey olduğunu; bunlardan birincisinin, standart Eş'arî-Mu'tezilî gelenekten kesin çizgilerle ayrılmış bir Hanefî-Maturidî mezhepler tarihi literatürünün varlığını ispat etmek; ikincisinin ise en az bunun kadar önemli başka bir husus olan, bu iki geleneğin ortak olarak kullandığı kaynakların mevcut olup olmadığını tespit etmek olduğunu belirtmektedir.²⁵ Bu geleneği Doğu Mezhepler Tarihi geleneği olarak isimlendirme sebebinin, ortaya çıktığı coğrafi bölgeye işaret etmek olduğunu ifade eden Lewinstein, İran ve Irak'ta birbirleriyle yakın ilişkiler içinde olan Mu'tezile ve Hanefîliğin, Maverâünnehir'de farklı duruş sergilediğini belirtmekte ve tam olarak tarihini tespit etmek zor olmakla beraber, bu iki mezhep arasındaki bu karşıtlığın muhtemelen üçüncü asrın sonlarına doğru ortaya çıktığını

²³ Lewinstein, *Heresiology*, s. 32-3.

²⁴ Lewinstein, *Heresiology*, s. 165.

²⁵ Lewinstein, *Heresiology*, s. 156.

söylemektedir. Batılı araştırmacılar açısından böyle bir müstakil geleneğin ilk ipuçları İbnü'l-Cevzi'nin *Telbisü İblis*'inde görülmektedir. Bazı oryantalistlerin, bu eserdeki malzemenin farklılığına dikkat çektiği görülmektedir. Bunun dışında, bu eserdeki *fırak* malzemesi hem muhteva hem de tasnif açısından bu zamana kadar ilim adamlarının dikkatinden kaçmış bir özgünlük arz etmekteydi. İbnü'l-Cevzi'nin standart Eş'arî-Mu'tezilî çizgiden farklı bu alternatif çizgisi tahmin edilenin aksine Hanbelî bir mezhepler tarihçiliği değildi. Mesela, bu tablo Hanbelî mezhepler tarihi eseri *Kitabü'l-ğunye*'deki muhteva ve tasnif ile örtüşmüyordu. Dolayısıyla *Telbisü'l İblis*'te karşılaştığımız muhteva ve tasnif, başka bir geleneğin habercisiydi ki bu da İslam coğrafyasının doğu bölgesinde ortaya çıkan Hanefî-Maturidî mezhepler tarihi geleneği idi.²⁶

Yazar, tespit edebildiği matbu veya elyazması on civarında Hanefî-Maturidî mezhepler tarihi eserini inceleyerek bu literatürün özelliklerini ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu eserler; en-Neseî'nin *Kitabü'r-Redd ale'l-bid'a* isimli eseri, Osman el-Hanefî'nin *el-Fıraku'l-müfterika*'sı, İbnü'l-Cevzi'nin *Telbisü İblis*'i, Abdüvehhab el-Kıdvâ el-Kannevci'nin *Bahru'l-mezâhib*'i (Berlin'de bulunan el yazma nüsha), Azim b. Abdülmecid el-Behlûvarî el-Azımabadî el-Biharîi el-Kadirî'nin *Tezkiretü'l-mezâhib*'i (Berlin'de bulunan el yazma nüsha), Hindistanlı müellif Muhammed Tahir Gazalî'nin *Marifetü'l-mezâhib*'i, M. C. Meşkur tarafından Paris el yazması esas alınarak yayınlanan ve yazarı belli olmayan *Heftad-o-seh-millet* isimli Farsça eser.

Lewinstein Hanefî-Maturidî mezhepler tarihi literatürünün karakteristik özelliklerini bu gelenekte yazılmış ilk ve en önemli eser olarak tarif ettiği Neseî'nin *Kitabü'r-redd*'inden hareketle izah etmeye çalışmaktadır. Yazar, Maturidî'nin kendisinin bir mezhepler tarihi eseri telif etmediğini söylemekte ve bize ulaşan bir Hanefî-Maturidî müellife ait ilk mezhepler tarihi eserin Ebû Mutî Mekhul en-Neseî (v. 3189)'nin *Kitabü'r-Redd ala ehli'l-bida'* isimli eseri olduğunu ifade etmektedir. Bu esere Hanefî kelimci Pezdevî dışında İslam âlimleri tarafından pek fazlaca dikkat çekilmediğine işaret eden yazar, eserin önemine dikkat çeken oryantalistlerin isimlerini zikreder. Neseî'nin bu önemli eseri 1980 yılında Marie Bernand tarafından tek el yazma nüsha esas alınarak neşredilmiştir²⁷. Lewinstein'in de haklı olarak belirttiği gibi, mevcut baskı hatalarla dolu olup eserin mevcut diğer nüshalarıyla karşılaştırılarak tahkikli yeni bir neşrinin yapılması gerekmektedir. Neseî de Standart Eş'arî-Mu'tezilî eserler gibi mezhepleri 73 fırka hadisini göz önünde bulundurarak tasnif etmektedir. Fakat onun 72 fırka sayısını hesaplaması standart eserlerden farklıdır. Ona göre, İslam

²⁶ Lewinstein, *Heresiography*, s. 156.

²⁷ en-Neseî, *Kitabü'r-Redd ala ehli'l-bida'*, *Annales Islamologiques*, 16 (1980).

mezhepleri önce altı ana gruba ayrılmakta ve bunlardan her biri daha sonra 12 alt gruba ayrılarak 72 sayısına ulaşılmış olmaktadır. Tahmin edileceği üzere, 73. mezhebi Ehlü's-sünne ve'l-cemaa oluşturmaktadır. Neseî, mezhepleri sadece tasnif etmekle kalmamakta; ayrıca onların görüşlerini nasslardan delillerle reddetmeye çalışmaktadır. Lewinstein böyle bir tasnifin ($6 \times 12 = 72$) Hanefî-Maturidî mezhepler tarihi eserlerinin tasnifinde takip ettikleri ortak bir tasnif metodu olduğunu söyler. Lewinstein'a göre, 6 ana grup aslında birbirine taban tabana zıt ikiye üç ikiliden oluşmaktadır. Mesela bu altı ana gruptan Cebriye ve Mu'tezile ikilisi kader konusunda birbiriyle taban tabana zıt iki karşıt grubu oluştururken diğer tarafta ise diğer ikiliyi teşkil eden Rafiziler ve Haricîler Hz. Ali konusundaki görüşleri bakımından iki zıt kutbu oluşturmaktadır. Lewinstein'a göre, Neseî böyle yapmak suretiyle, aslında dolaylı olarak Sünniliğin bu iki zıt kutuplar arasında orta yolu ve itidali temsil ettiği mesajını vermeye çalışmaktadır. 73 fırkanın bahsedilen yöntemle hesaplanmasının tek istisnası Osman el-Hanefî'nin *Fıraku'l-müfterikası*'dır. Müellif, eserinde mezhepleri Hanefî-Maturidî gelenekten farklı bir şekilde tasnif etmekte ve alt grupların sayısında 12 rakamına dikkat etmemektedir. Bununla birlikte O'nun, mezhep isimleri ve muhteva konusunda Hanefî-Maturidî geleneğe bağlı kaldığı görülür. Lewinstein'ın bu tasniften hareketle dikkat çektiği önemli bir husus da şudur: Neseî'de yer alan 72 fırka isimlerine bakıldığında standart eserlerle Hanefî-Maturidî olan Neseî'nin eseri arasında çok ciddi farklar mevcuttur. Farklardan biri de mezheplerin isimlendirilmesi söz konusu olduğunda ortaya çıkmaktadır: Neseî ve diğer Hanefî-Maturidî eserlerde mezhep isimlerinin sonuna *-iyye* mensubiyet takısı ilave edilmektedir. Mesela Neseî ve diğer Hanefî-Maturidî müelliflerin eserlerinde, Mu'tezile yerine Mu'teziliyye veya Ezarika yerine Ezarikıyye isimlendirmesiyle karşılaşmaktayız. Diğer taraftan, Neseî'de yer alan birçok mezhepten standart eserlerde hiç bahsedilmezken, iki gelenekte de ortak olarak isimleri zikredilen alt mezhep gruplarına ise standart eserlerde izafe edilen kelami görüşlerden çok farklı görüşler izafe edilmektedir.²⁸ Lewinstein, Doğulu geleneğe ait ilk eserin müellifi Neseî'den önceki kaynaklardan alındığı tahmin edilen iktibasları detaylıca analiz etmek suretiyle, bu geleneğin şekillenmeden önceki muhtemel ilk kaynaklarına ulaşmaya çalıştığını ifade etmekte ve tezin takip eden bölümlerinde bu farklılıkları tespit etmeye ve Neseî'nin muhtemel kaynaklarının izini sürmeye gayret etmektedir.²⁹

Lewinstein'ın Hanefî-Maturidî eserlerde haklı olarak dikkat çektiği önemli bir özellik de, bu eserlerde ele alınan her hangi bir mezhebin savunduğu düşün-

²⁸ Lewinstein, *Heresiography*, s. 162.

²⁹ Lewinstein, *Heresiography* s. 266.

cenin bir ya da iki cümleyle çok kısa verilmesi ve bunu genellikle ayet ve hadislerden oluşan uzun reddiye bölümünün takip etmesi hususudur. Bu noktada hatırlatılması gereken bir diğer nokta da, Hanefi-Maturidî gelenekte ele alınan mezheplerin kurucularının isimlerinden bahsedilmemesidir. Yazar, bunun yalnızca Hanefi-Maturidî geleneğe has bir durum olduğunu vurgular.

Tez, ikinci ana bölüm olan Hanefi-Maturidî literatüründe yer alan belli başlı eserlerin tanıtımı ve bu literatürün yapısal tahlilinin yapıldığı uzun bir giriş bölümünden sonra bu teorik çerçevenin yine Haricî alt gruplardan hareketle nasıl uygulamaya konulduğunun ele alındığı alt bölümlerle devam etmektedir. Bu bölümler sırasıyla: Doğu Hanefi-Maturidî Geleneğinde Ezrakiyye ve İbadiyye ve Doğu Hanefi-Maturidî Geleneğinde Ecaride. Bu alt bölümlerde Lewinstein, Hanefi-Maturidî gelenekte zikredildiği halde, Eş'arî-Mu'tezilî kendilerinden gelenekte hiç bahsedilmeyen Şimrahiyye, Kenziyye ve Kuziyye gibi Haricî alt grupları ele alır. Bu gruplara genellikle ibadetlerle ilgili –özellikle de abdest ve taharetle ilgili- aşırı davranışlar atfedilmektedir. Diğer taraftan, yine bu gruplara gayr-i ahlaki inanç ve tavırlar izafe edilmektedir. Lewinstein Hanefi-Maturidî yazarların genellikle Şia'da görmek istedikleri olumsuz inanç ve tavırları, Haricî alt gruplara attettikleri kanaatini taşımaktadır. Yazar ayrıca, Haricîlerin iman konusunda kendileriyle kavgalı olduğu Mürcie'yi de bir alt bölümde ele almaktadır. Lewinstein böylece iki şeyi yapmaya çalışmaktadır. Birincisi, bu bölümde, tıpkı Standart geleneğe ait eserlerde yaptığı gibi, eserler arası etkileşimi tespit etmeye çalışmakta; yani Neseffî'nin belirleyici bir etkisi olduğu bu gelenekte Haricî fırkaların nasıl ele alındığı noktasından hareketle belirli isimlendirme, kalıp ya da üslupların farklı müellifler tarafından nasıl kullanıldığının izini sürmektedir. İkinci olarak yapmaya çalıştığı şey ise yine Haricî alt grupların ele alındığı malzemeyi detaylıca tahlil etmek suretiyle Hanefi-Maturidî eserlerle Standart Eş'arî-Mu'tezilî eserler arasında karşılıklı etkileşimin olup olmadığını tespit etmeye çalışmaktır. Buna ilaveten, her iki ana bölümde de yapmak istediği önemli şeylerden bir diğeri de Standart ve Hanefi-Maturidî gelenek oluşmadan önce bu ikisine de kaynaklık etmiş olan 'bilgi havuzunun' ipuçlarını yakalayabilmektir. Lewinstein, tezinde Doğu Hanefi-Maturidî mezhepler tarihi geleneğiyle ilgili ulaştığı bulguları "Notes on Eastern Hanafite Heresiography" isimli makalesinde yayınlamış olup söz konusu makale Türkçeye tercüme edilmiştir.³⁰

Lewinstein'in çalışmasının ikinci bölümünde tespit ettiği önemli bulgulardan bazıları kısaca şunlardır: Mezhepler Tarihi müellifleri ikinci hicri asırda İran'da ortaya çıkan mezhepleri, ilk asırda Basra'da meydana gelen olaylarla ilgili olarak

³⁰ Lewinstein, "Doğu Fırak Geleneği Üzerine Mülâhazalar", Trc. Sönmez Kutlu-Muzaffer Tan, *İmam Maturidi ve Maturidilik*, Haz. Sönmez Kutlu, Ankara 2003. s. 89-118.

geliştirdikleri şablonlara uyarlama gayreti içinde olmuşlardır.³¹ Mezhepler Tarihçilerinin ele aldıkları mezheplerle ilgili malzeme toplama ve bu malzemeyi tasnif mekanizmasının nasıl işlendiği hususu, yazarımıza göre, üzerinde önemle durulması gereken bir konudur.³² Lewinstein, Doğu geleneğine mensup Hanefi-Maturidî eserlerle standart eserler arasındaki farklılıkların, bu eserlerdeki malzemenin tamamen farklı olduğunu söyleyecek boyutta olmadığını söylemekte; ancak Doğu geleneğine mensup müelliflerin eserlerini, Eş'arî-Mu'tezilî geleneğe dayanarak kaleme aldıklarını söylememize imkân tanıyacak bir durumun da söz konusu olmadığını ifade etmektedir. Lewinstein'a göre, bu iki gelenek de ortak bir materyal havuzundan beslenmekte fakat beslendikleri malzemeyi kendi bakış açılarına göre tasnif edip sunmaktadırlar.³³ Bazı durumlarda ise, mesela *Firaku'l-müfterika*'da olduğu gibi, Hanefi-Maturidî gelenekte standart gelenekle ortak tasnifler göze çarpar. Bazen de, Acaride örneğinde olduğu gibi, Osman el-Hanefi *Firaku'l-müfterika*'da, mensubu olduğu Doğu geleneğinde başka hiçbir eserde görülmeyen bilgiler sunmaktadır. Lewinstein'a göre bu ve benzeri durumlar Doğu geleneğine mensup müelliflerin standart eserlerden haberdar olduğu anlamına gelmektedir.³⁴ Başlangıçta, yani mezheplerle ilgili malumatın tasnif edilmemiş ya da kategorize edilmemiş olduğu dönemde, iki geleneğin de bu ortak bilgi havuzundan istifade etmiş olması doğaldır. Lewinstein, bu akışkan ya da tasnife tabi tutulmamış malzemenin, nasıl olup da mezheplerin tasnifi sürecinde kalıplara döküldüğünün izahını yapmaya ve bu süreci tahlil etmeye çalışmakta olduğunu tekrar tekrar vurgulamakta³⁵ ve tezinde birkaç defa şu hususu gündeme getirmektedir: Eş'arî mezhepler tarihçileri dışında çok az müstakil Mu'tezilî mezhepler tarihi eseri bize ulaşmıştır. Büyük ölçüde bu hicri birinci asrın sonlarından itibaren Irak'ta tedavülde olan Mu'tezilî malzemenin aktarılması Eş'arî mezhepler tarihçileri kanalıyla olmuştur.

Sonuç olarak, her şeyden önce, alanında ilk ve tek olan bu şumullü çalışmanın mezhepler tarihçiliği ile ilgi teorik tartışmalara çok ciddi katkıda bulunduğu ve mezhepler tarihi literatürünün yapısal tahliliyle ilgili olarak daha sonra yapılacak araştırmalar için öncülük görevi göreceği muhakkaktır. Tezin geneliyle ilgili eleştirilecek bir husus Lewinstein'ın, mezhepler tarihi literatürünün ya da bu disiplinin 'analitik çerçevesini' ortaya koymaya çalışırken Haricilik'i niçin seçmiş olduğunu ikna edici bir şekilde ortaya koymamış olmasıdır. Şia ile ilgili - makale boyutunda da olsa- Madelung tarafından bir çalışma yapılmış olmasını,

³¹ ŞLewinstein, *Heresiography*, s. 213.

³² Lewinstein, *Heresiography*, s. 218.

³³ Lewinstein, *Heresiography*, s. 220.

³⁴ Lewinstein, *Heresiography*, s. 248.

³⁵ Lewinstein, *Heresiography*, s. 254-5.

bu mezhebi konu olarak seçmeyişinin sebebi olarak öne sürmesi kabul edilebilir bir gerekçe olarak gözükmemektedir. Kanaatimizce, Haricilik yerine Mürcie seçilmiş olsaydı, literatürün yapısını tahlile imkân tanıyacak daha zengin malzemeyele karşılaşmış olurdu.

BİBLİYOGRAFYA

- Allard, M., *Le Problème des attributs divins dans la doctrine d'al-Ash'ari et de ses premiers grands disciples*, Beirut 1965.
- el-Bağdadi, Ebu Mansur Abdulkahir, *Kitabu'l-fark beyne'l-fırak*, Kahire 1910.
- el-Bağdadi, *Kitabu'l-fark beyne'l-fırak*, İng. terc. A. S. Haklin, *Moslem Shismes and Sectes*, Part II, Tel Aviv 1935.
- el-Eş'ari, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail, *Makalatü'l-İslamiyyin*, nşr. H. Ritter İstanbul 1931.
- Goldziher, I., "Le denombrement de la sectes Mohametanes", (Müslüman mezheplerin sayımı) *Revue de l'histoire des religions*, 26 (1892).
- Ibn Hazm, Ebu Muhammed Ali Ahmed, *el-Fasl fi'l-milel*. Kahire 1317-21.
- İsferaini, Ebu'l- Muzaffer, *et-Tebşir fi'd-din*, Kahire 1359/1940.
- Juynboll, G. H. A., "Isnad Analysis: Some New Methods of Determining When, Where and How Isnads Came into Being. The Satafariqu Tardition under a Magnifying Glass." Yayınlanmamış tebliğ. From Jahiliyya to Islam Kolokyumu, Hebrew University, Haziran 30 – Temmuz 7, 1985.
- Kalhati, Ebu Said Muhammed b. Sa'id, *Kitabuu'l-keşf ve'l-beyan*, British Museum Or. 2606.
- Kirmanı, Ebu'l-Kasım, *Şerhu kavli Rasulillah*, (Dedering, "Ein Kommenter uber die 73 secten", *Le Monde Oriental*, 24 1930.içinde)
- Kutlu, Sönmez, "İslam Mezhepleri Tarihinde Usul Sorunu", *İslami İlimlerde Metodoloji (Usul) Mes'elesi*, I, İstanbul: İSAV (27-28 Eylül 2003). / İstanbul 2005, ss. 391-440.
- Laoust, H., "L'Heresiographie musulmane sous les Abbasides", (Abbasiler Döneminde Müslüman Mezhepler Tarihçiliği) *Cahiers de civilization medievalé*, 10 (1967)
- "La classification des sectes dans le Farq d'al-Bağhdadi" (Bağdadi'nin *el-Farq*'ında Mezheplerin Tasnifi).
- Lewinstein, Keith,
- "Studies in islamic Heresiography: the Khawarij in two firaq traditions", Princeton University 1989, Yayınlanmamış doktora tezi.
- "Notes on Eastern Hanafite Heresiography", "Notes on Eastern Hanafite Heresiography" *Journal of the American Oriental Society* 114.4. (1994).
- "Azariqa in Islamic Heresiography", *Bulletin of the School of the Oriental and African Studies* 54 81991), s. 251-68.

- "Making and unmaking a Sect: The Heresiographers and the Sufriyya", *Studia Islamica* 76 (1992), s. 75-96.
- Makdisi, G., "Ash'ari and the Ash'arites in Islamic Religious History", *Studia Islamica* 17, (1962), ve 18, (1963).
- Malati, Ebu'l-Huseyn, *Kitabü't-tenbih ve'r-redd ala ehli'l-ehva ve'l-bida*. thk. S. Dederling İstanbul 1936.
- Nesefi, Ebu Muti Mekhul b. Fadl, *Kitabu'r-redd ala Ehli'l-bida*, nşr. M. Bernand, Nannales Islamologues, 16 (1980).
- Pezdevi, Abu'l-Yüsr, *Usulü'd-din*, nşr. H. Linss, Kahire 1383/1963.
- Şehristani, Muhammed b. Abdülkerim, *Kitabü'l-milel ve'n-nihal*, Kahire 1968.
- Ritter, H., "Philologika III: Muhammedanische Haresiographen", *Der Islam*, 1929.
- Sourdel, D., "La Classification des sectes Islamique dans le *Kitab al-milal d'al- Shahrastani*" (Şehristani'nin *el-Milel*'inde Mezheplerin Tasnifi) *Studia Islamica* 3 (1970).
- Strothmann, R., "On the history of Islamic Heresiography", (İslam Mezhepler Tarihçiliğinin Tarihine Dair) *Islamic Culture* 12 (1938)
- W. Madelung, "Bermerkungen zur Imamitischen Firq-literatur", *Der Islam* 42 (1967)
- "Frue Mu'tezilitische heresiographie: das *Kitabu'l-usul des Ja'far b. Harb*", *Der Islam*, 57, 1980.
- W. M. Watt, "The significance of the Sectes in Islamic Theology", (, *Actas do IV Congresso de Etudos Arabes e Islamicos* 1968, Leiden 1971. ss. 169-173.
- van Ess, J. Frue Mutaziliteische Heresiographie: Zwei Werke des naşı el-Ekber, Beyrut 1971.